

Takáts József

Az elsüllyedt almező

A hatvanéves Lengyel Andrásnak, tisztelettel

Noha 1985–86 táján a szegedi bölcsészkarunk Lengyel András nem volt oktatója, én pedig nem magyar szakos hallgató voltam, mint ahogyan a tutori jellegű képzés is ismeretlen volt az akkori egyetemen, mégis úgy alakult, hogy ekkoriban két szemeszteren keresztül jártam az óraadó tanár Lengyel „Az irodalom társadalomtörténete” című kurzusára, s mivel előbb másodmagammal, később egyedül jártam rá, voltaképpen tutoriális képzésben részesültem. Kevés kurzuson tanultam olyan sokat, mint ezen. Döntően a két háború közti magyar irodalom történetével foglalkoztunk, intézményeivel, közvetítő közegeivel, rögzült írói rangsoraival, íróinak és olvasóinak kulturális szocializációjával, alkotásainak eszmetörténeti paneljeivel, a kritika akkori fajtáival. Abban, hogy jóval később, tíz év múlva, már irodalomtörténet-írással foglalkozva, úgy képzeltem el a tudományágamat, mint az irodalmi jelenségek társadalmi kontextusainak „sűrű leírását”, bizonyára Lengyel kurzusának történeti-szociológiai szemlélete is befolyásolt.

Arra már nem nagyon emlékszem, volt-e elméleti alapozása a kurzusnak vagy sem, olvastott-e velem Bourdieu-t, Hausert vagy Loewenthal (az ő műveik álltak akkoriban rendelkezésre művészetszociológiai szeminárium számára magyarul), arra azonban annál inkább, hogy amikor a kilencvenes évek közepén kézbe vettem a *Helikon* „Rendszerelvű irodalomtudomány” számát Itamar Even-Zohar tanulmányaival, majd amikor utánaolvastam Pierre Bourdieu mező-, tőke- és habituselméletének, akkor Lengyel egykori kurzusának a témája ötlött eszembe: úgy láttam, hogy azon kérdések számára, amelyek a két háború közti irodalom „társadalomtörténete” kapcsán felmerültek, az irodalmi rendszerek elmélete, vagy még inkább a mezőelmélet tudna megfelelő magyarázó keretet biztosítani. Sőt, az a rövid leírás, amit a francia szociológus *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához* című írásában ad a francia irodalmi mező 1880-as állapotáról, mintha rendelkezne némi (heurisztikus) magyarázó erővel a 20. század első felének magyar irodalmi mezőjére gondolva is.

Bourdieu azt állítja, hogy a francia irodalmi mező két, önmagában szinte zárt almezőre oszlott: az egyik „az irodalmi mezőben szimbolikusan uralkodó, de gazdaságilag alávetett »tiszta művészet«” almezeje (a hozzá tartozó intézményekkel, sajtós tétikkel, tőkefajttákkal, játékszabállyal), a másik „a nagy hasznot és polgári felszentelést (vagyis akadémiai tagságot) hozó bulvárszínház, illetve az iparilag előállított művészet” almezeje. „A művészet története valójában csak [az előbbi] a korlátozott almezőt ismeri és ismeri el, s ezáltal eltorzítja a mezőt és történetét”, írja Bourdieu.¹ Valami hasonló jelenség játszódott le a 20. század első felének

¹ Pierre Bourdieu: *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához*. In: Wessely Anna: *A kultúra szociológiája*. Budapest, Láthatatlan Kollégium – Osiris, 2003. 181–182.

magyar irodalmi mezőjével is: az a konzervatívnek nevezett irodalom, amely a nyugatos, modernista irodalom ellenfele volt, mindenestül elsüllyedt. Amint (1944–1945 alatt, után) felszámolódt az intézményrendszere, és azok a társadalmi osztályok vagy rétegek is, amelyek a fogyasztói voltak, elvesztette minden esélyét arra, hogy számításba vegyék a magyar irodalmi kánon alakításakor. Noha e hatalmas, elsüllyedt szöveghalmaz az egyik legérdekesebb irodalomtörténeti jelenség a magyar irodalomban, egy-két embert leszámítva egyáltalán nem foglalkoznak vele a 20. századi magyar irodalom kutatói.²

Míg „az irodalom kettészakadásáról” készült két háború közti legerőteljesebb értelmezések (Horváth János *Aranytól Adyig* című füzeté,³ a róla írott Schöpflin Aladár-kritika,⁴ Keresztury Dezső két 1930-as *Magyar Szemle*-tanulmánya,⁵ Schöpflin irodalomtörténete) társadalmi magyarázatok voltak, a mai (már jó ideje) uralkodó irodalomtörténeti magyarázatok szinte társadalommentesek. Lengyel András munkássága azonban kivétel. A *Vasárnapi Kör „renegátja”*. A *gondolkodó Ritoók Emmáról* című nagy tanulmánya például az „*eleve és lényegileg konfliktusos*” „*társadalomtörténeti határhelyzettel*” magyarázza hősnőjének gondolkodói pályáját⁶. Interpretációja szerint Ritoók Emma műveltsége, képességei, szellemi vonzalmai miatt „*nem kerülhetett összhangba azzal a társadalmi közeggel, amely elsődlegesen szocializálta*”, azaz „*származási közösségével*”, az úri középosztály világával, ugyanakkor „*az a társadalmi közeg pedig [az asszimilálódott zsidó értelmiség világa], amelyhez műveltsége, intellektuális törekvései közelítették, érzelmileg, habituálisan mindig idegen maradt számára*”. Lengyel értelmezésében e határhelyzetben a magyar társadalomfejlődés problémái nyilvánulnak meg: hogy „*az ún. úri vagy történeti középosztály s az intellektuális pályákon mozgó asszimiláns zsidó polgárság összehangolódása nem következett be*”. Elemezve Ritoók konfliktusát, majd eltávolodását a Vasárnapi Körtől, ezt a következtetést vonja le: „*Az intellektuális rokonságot fölszámolta a származási csoportok habituális különbsége.*”

„Az irodalom kettészakadásának”⁷ már a századelőn forgalomban voltak másféle társadalmi magyarázatai is, amelyek nem a „*származási csoportok*” eltérő „*életvitelbeli, habituális és szubkulturális*” (ezek Lengyel szavai) jellegére, hanem az elkülönülő intézményi beágyazottságra, s az ebből következő szellemi magatartásformákra hivatkoztak. Ignotusnak 1911-ben, a *Nyugatban* megjelent *Jelentés a Farkas–Raskó-pályázatról* című cikke éles hangú támadás az Akadémia ellen („*huszonnyolc év alatt alig ment végbe egyéb irodalmi esemény az Akadémiában, mint Arany János és Gyulai Pál kiterítettése*”)⁸, s egyben az egyetem, a gimnáziumok és az Akadémia, illetve az újságok világának a szembeállítása. Ignotus szerint a sajtó, az irodalom, a közönség „*kilöki magából*”, „*ellöki magától*” az „*élettel nem fejlődő, s fejlődéssel nem érző*” szereplőket, „*ellenben az egyetem vagy az Akadémia az*

2 Korábbi tanulmányomban ugyanerről: *Irodalmi folyóiratok kortárs kánonai*. In: Füzi László–Lengyel András (szerk.): *Ilia. Írások 70. születésnapjára*. Szeged, Bába, 2004. 202.

3 Horváth 1921-ben kiadott füzetének, valamint Schöpflin irodalomtörténetének „társadalmi képzeletéről”: Takáts József: *Megfigyelt megfigyelők*. In: uő: *Ismerős idegen terep*. Budapest, Kijárat, 2007. 92–114.

4 Schöpflin Aladár: *Konzervatív kritika, fejlődő irodalom*. *Nyugat*, 1921. I. 565–575.

5 Keresztury Dezső: *Irodalmi életünk feszültségei*. *Magyar Szemle*, 1930. VIII. kötet, 4. (32.) szám, 335–346., uő: *Irodalmi életünk és társadalmunk*. *Magyar Szemle*, 1930. IX. kötet, 2. (34.) szám, 115–126.

6 Lengyel András: *A Vasárnapi Kör „renegátja”*. A *gondolkodó Ritoók Emmáról*. In: uő: *Utak és csapdák*. Budapest, Tekintet, 1994. 7–75. Az idézeteim a 9. és az 50. oldalról származnak.

7 Ez a kifejezés ugyan csak az 1927-es vitában vált központivá, de hasonló megfogalmazások már egy-másfél évtizeddel korábban is előfordultak.

8 Ignotus: *Jelentés a Farkas–Raskó-pályázatról*. In: uő: *Ignotus válogatott írásai*. Budapest, Szépirodalmi, 1969. 646.

ő választottjait rendületlenül előlépteti, vizsgadíjazza..., s hápogatja velük pályázati jelentésről pályázati jelentésre az avatatlanság s a szűkkeblőség közhelyeit. Csakis így történhetik, hogy a sajtó, minden nagy fogyatkozásai mellett, vezérlő tekintélyben áll az irodalom s a közönség előtt” – ellentétben az egyetemmel és az Akadémiával. Igenis cikke itt mintha két, bourdieui értelemben vett almezőt mutatna fel.

Ezen egykorú intézményi magyarázathoz nyúlnak vissza voltaképpen azok az értelmezések, amelyek az ellenkultúra fogalmára építenek. Én Lackó Miklós 1988-as könyvének, a *Korszellem és tudomány*nak *Székfű-problémák* című tanulmányában talákoztam először ezzel az érveléssel⁹, most azonban nem tőle, hanem Lengyel Andrásról idézem, A szabadkőműves Móra című tanulmányából. A 20. század első évtizedében a „kanonikus, állami kulturális intézményrendszer és a szétaprózódó, marginális magánkezdemények között, az utóbbiból, a magánkezdeményekből kinőve megszületett egy egyre szélesedő és erősödő, sőt csúcsteljesítményeit tekintve sok ponton már a kanonikus állami intézményrendszer teljesítménye fölé emelkedő ellenkultúra. Ennek az ellenkultúrának sok ága-boga volt, föltérképezése mindmáig csak részben és felületesen történt meg. Ennek az ellenkultúrának ugyanis olyan magasrendű megnyilvánulásai is voltak, mint a *Nyugat folyóirat...*, a »szociológusok« szerveződésai (mindenekelőtt a Huszadik Század című folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság), egyes filozófuszervezések (pl. a *Szellem, majd a Vasárnapi Kör...*), a pszichoanalitikus egyesület..., a munkás- és szocialista irodalom intézményesülése... Ez az ellenkultúra egyszerre volt leképezése az erősen tagolt, sőt lényeges pontokon immár kettéhasadt társadalom divergáló érdekeinek és igényeinek, s a magyar kultúra mint fiktív egység egészéként való modernizálásának.”¹⁰

Lackó Miklós tanulmányai általában a különböző értelmiségi foglalkozási ágak intézményeinek szemléletével, szabályozottságával magyarázzák, hogy valaki a hivatalos kultúrához vagy az ellenkultúrához kapcsolódott. Akik a századelőn szaktudósok lettek, „szükségképpen a hivatalos tudomány konzervatív intézményeibe épültek be”, írta Székfű Gyulának és Eötvös-kollégiumi nemzedéktársainak a pályafutását elemezve, míg akik irodalmárok lettek, azok a „radikális-progresszív ellenkultúra” valamely intézményében dolgoztak. Az ellenkultúra „csak ott vívott ki magának jelentősebb szerepet, ahol a hivatalos, a céhes tudomány alig rendelkezett hagyományokkal: a filozófia (a művészetfilozófia), s a »politológiától« alig elválasztható szociológia [s a pszichológia – tehetjük hozzá –] területén”.¹¹ Lackó későbbi tanulmányaiban az 1919 után visszaszoruló ellenkultúra „utóvédharcairól” is írt¹².

Mint A szabadkőműves Móra című tanulmányból vett hosszabb idézet vége mutatja, Lengyel hierarchikusan kapcsolja össze a kétféle – az eltérő származási csoportok össze nem hangolódott mentalitására, illetve az eltérő értékrendű intézményi közegekre hivatkozó – társadalmi magyarázatot, s a hivatalos kultúra–ellenkultúra intézményi szembenállását az „immár kettéhasadt társadalom divergáló érdekei és igényei” „leképezésének” tekinti. A társadalomképet, amely Lengyel idézett tanulmányaiból élénk tárul – s amely A Vasárnapi Kör „renegátja” hivatkozása szerint Hanák Péter monográfiafejezetére támaszkodik – társadalomtörténések újabban vitatják és érdekes, történeti diszkurzus-

9 Egy későbbi Lackó Miklós-dolgozatból (*Az ifjúkonzervatívok és az ellenkultúra*. Világosság, 1999/3.) tudtam meg, hogy a fogalmat a századelő magyar progressziójára először Litván György használta.

10 Lengyel András: *A szabadkőműves Móra*. In: uő: *A „másik” Móra*. Szeged, Bába, 2005. 11–12.

11 Lackó Miklós: *Székfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány*. Budapest, Gondolat, 1988. 21.

12 Lackó Miklós: *Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből*. Múltunk, 2007/3., 38.

elemzésnek vetették alá.¹³ Van Lengyel Andrásnak is olyan tanulmánya, amelyben nem a két, eltérő mentalitású középosztályi réteg „szétfejlődését” állapítja meg, hanem éppen „összefejlődésükre” utaló nyomokat talál, pontosabban arra, hogy a két irodalmi almező olvasóközönsége nem volt zárt egymás irodalma felé (legalábbis a polgári közönség nem volt zárt a konzervatív irodalom irányába).

Ez a tanulmány, *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben*, ismereteim szerint megint csak szakmai kivételnek számít: az irodalomtörténészek (legalábbis az újabb korok irodalomtörténészei) nem nagyon szoktak prozopográfiával foglalkozni (holott mennyire kellene!), s a figyelmük nagyon ritkán irányul olyan forrástípusok felé, mint a lexikon. Lengyel az *Est Hármaskönyvének* 1923-as kiadású lexikonát vizsgálta, abból a feltevésből kiindulva, hogy egy újságolvasó (*Est-lapok*) közönség számára összeállított lexikon szerkesztésének döntő szempontja „bizonyosan annak a társadalmi rétegnek az ízlése, érdeklődése volt, amely olvasóként és vásárlóként a lap mögött állt...: a városi, ún. liberális polgárságé.”¹⁴ Az irodalmi szócikkek írójának (Tóth Árpádnak) tehát a nagyközönség „ideiglenes konszenzusához” kellett igazodnia; a szócikkek tükrözte írói hierarchia „nem egyéni-esetleges vélemény eredménye”. Lengyelnek ez a tanulmánya akkoriban jelent meg (1985), amikor egyetemi kurzusának a hallgatója voltam. Emlékszem a meglepetésre, amit a lexikon írói hierarchiája kiváltott belőlem: három legtöbbre értékelt írója Babits Mihály, Bródy Miksa és Szomory Dezső – közülük a középső neve semmit sem mondott nekem (ma sem sokat). A dolgozattól tudtam meg, hogy népszerű operettszerző volt. A tanulmány első tanulsága tehát, hogy a lexikon egyaránt „kódifikálta” (ma úgy mondanánk: kanonizálta) a nyugatos-modernista irodalmat és a szórakoztatóipar, a könnyű műfajok irodalmárait.

A második tanulsága pedig az volt, hogy az írói hierarchia felső negyedében a nyugatos írók fölénye mellett sok olyan szerzőt is találunk, akiket a konzervatív irodalomhoz szokás sorolni. Mindebben a szerző egy „sajátos irodalmi »dualizmus« irodalomszociológiai rögzülésének bizonyítékát” látta: „Annak tehát, hogy az az olvasóközönség, amely már a Nyugat nagyjait ismerte el »igazi« nagy írókként, ha másodlagosan is, vagy csak egyes rétegeiben, de még az ún. konzervatív és szórakoztató irodalomnak is olvasója maradt. (...) További kutatást igényel, de talán így sem túl merész kijelentés: a húszas évek elejére az olvasói ízlésben – elsősorban a liberális zsidó polgárság körében, de talán az ún. úri középosztályban is – létrejött egy sajátos ízlésszimbiózis, ízlésdualizmus...”¹⁵ Lengyel érdekes tanulmányának további tanulságaira most nem térek ki. Inkább szembesíteném következtetését egy korabeli szöveggel.

Horváth János 1913-ban kritikakötetet szándékozott közreadni *Két korszak határán* címmel, konzervatív kritikusként értékelni kívánván a nyugatos-modernista irodalom legfontosabbnak vélt jelenségeit és szerzőit. Végül a kötet nem jelent meg, s több írását – így előszavát is – a hagyatékából adta ki nyolcvan évvel később Korompay H. János. Horváth az előszóban azt állította, hogy nemcsak a két irodalmi tábor (modernnek és konzervatívok) különülnek el egymástól, de a közönségük is. A modernnek közönségéről így ír: „Egy, a magyar irodalmi klasszicizmustól még át nem járt közönség önként, a történelmi ragaszkodás ellenálló ereje nélkül hullott a Nyugat ölébe.” A konzervatívok közönségéről így:

13 A szakirodalom legérdekesebb írása: Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. In: uő: *Történelemszociológusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 78–97. A kettős szerkezetű középosztály Hanák Péter által kimunkált társadalomképét Gyáni „a honi társadalomtörténet közkeletű kánoná”-nak nevezte. (80.) Az újabb empirikus kutatások rövid ismertetése: 83–84. Saját összefoglalásomban: *Genus migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1879-es szövegben*. In: Takáts József: *Ismerős idegen terep*. Budapest, Kijárat, 2007. 260–262.

14 Lengyel András: *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben. Kísérlet egy forrástípus irodalomszociológiai értelmezésére*. In: uő: *Útkeresések*. Budapest, Magvető, 1990. 15.

15 Uo. 24.

„Az a közönség pedig, mely meg van győződve róla, hogy a magyar klasszicizmus még egyáltalán nem járta le magát..., elzárkózik és mereven elszigeteli magát az újtól.”¹⁶ Horváth tehát 1913-ban (és 1921-ben: az előszó fejtegetései részben átkerültek a szerző ekkor megjelent *Aranytól Adyig* című füzetébe is) két teljesen elkülönülő közönséget látott – épp ellenkezőleg, mint a kései kutató.

Mi lehet ennek az oka? Egyrészt úgy van, ahogyan Lengyel András írta már 1985-ben: „további kutatást igényel”, hogy létezett-e az ízlésdualizmus jelensége (s mindkét társadalmi csoportban létezett-e). Másrészt, lehetséges, hogy míg Horváth megállapítása egykorú önképről, tapasztalatképzésről számol be nekünk, addig Lengyel következtetése olyan folyamatról, amely végbement ugyan, de az értelmezéseket hátrahagyó szereplők számára nem volt érzékelhető, talán éppen önképük miatt. Horváth és Lengyel állításainak viszonya emlékeztet némileg az úri középosztály és az asszimilálódott zsidó polgárság viszonyát megragadó korabeli interpretációk és a mai empirikus társadalomtörténeti kutatások megállapításainak a viszonyára. A kortárs értelmezők az elkülönülést, sőt a „szétfelődést” hangsúlyozták, a mai kutatók viszont gyakran az életmódok és értékrendek közeledését, összenövését. Ám ezzel nem azt akarom mondani, hogy az egykori értelmezők saját ideológiáikat beszélik el, míg a mai kutatók a valóságot. Ennél bonyolultabb a helyzet: az egykorú értelmezők ideológiái, önképük, identitásmunkájuk nagyon is valóság volt; a mai kutatók pedig értelmezéseket állítanak elő, bármennyire is „kemény adatokkal” dolgoznak.

Ugyan jóval kisebb alaposággal, mint annak idején Lengyel, s némiképp más céllal is, átnéztem néhány 1923 után, ám még a húszas években megjelent lexikont, hogy megtudjam, milyen kortárs írói hierarchiát állítottak fel bennük, s különösen: milyennek láttatták a konzervatív irodalom szerzői kánonát. 1925-ben zárták le, valószínűleg 1926-ban jelent meg a Vályi Ferenc szerkesztette, zömmel akadémiai, konzervatív kötődésű középiskolai tanárok által készített *Magyar irodalmi lexikon*; szinte egyidős vele a Benedek Marcell szerkesztette 1927-es *Irodalmi lexikon*, számos nyugatos munkatárssal; s ugyancsak 1927-ben jelent meg *A Napkelet Lexikona*, melyet a *Nyugat* ellenlapjaként 1923-ban elindított irodalmi-kritikai folyóirat, a *Napkelet* kiadója jelentetett meg. A *Magyar irodalmi lexikon*ban nemcsak szerzők, de művek is kaphattak címszót (a *Toldi szerelmét* például akkora terjedelemben ismertették, mint a különben kiemelten kezelt Gárdonyi Géza teljes életművét). A leginkább előnyben részesített szerzőknek a szócikkében közlik az aláírását is, valamint elkülönítve élet-, illetve pályarajzát. A Benedek Marcell-féle lexikonnak ellenben külön aláírásoldal-, illetve fényképmelléklete van, a szerzői szócikkek pedig kiemelt esetben kis portrégrafikát is tartalmaznak. A *Napkelet Lexikona* általános műveltségi lexikon, ugyanakkor sok élő író szerepel benne, gyakran csak néhány sornyi ismertetésben. Néhány íróról itt is közölnek képet.

A *Magyar irodalmi lexikon*ban a szignóval kiemelt élő szerzők között a szócikk hosszúsága a következő sorrendet állítja fel: Herczeg Ferenc (két hasáb), Rákosi Jenő (másfél hasáb), Ambrus Zoltán, Kozma Andor, Pintér Jenő (egy-egy hasáb), Berde Mária, Berzeviczy Albert, Makkai Sándor (háromnegyed hasáb), Gulácsy Irén, Molnár Ferenc, Reményik Sándor, Szabolcska Mihály (fél hasáb). Mint látható, a szignóval kiemelték között nincs nyugatos szerző, Ambrus és Molnár ugyanis határeset, hiszen ők, bár *Nyugat*-szerzők, tagjai voltak a „hivatalos” irodalmi egyesületnek, a Kisfaludy Társaságnak is. A szépirok közé értekezőként az Akadémia elnöke (Berzeviczy) és a lexikon egyik irodalomtörténész szerkesztője (Pintér Jenő) került be. A rangsor elejéhez tartozik még szignó

¹⁶ Horváth János: *Két korszak határán. Előszó*. In: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái*. V. Budapest, Osiris, 2009. 234.

nélküli háromnegyed hasábos szócikkével a költő Vargha Gyula is, s néhány konzervatív irodalomtörténész-kritikus (Császár Elemér, Négyesy László, Kéty Lajos). Herczeg fölényét a többiekkel szemben nem szócikkének a terjedelme adja, hanem a műveiről írt önálló, terjedelmes szócikkek: egy hasábot kapott például *Simon Zsuzsa* című regénye és *A három testőr* című boházata, fél hasábot a *Bizánc*, tizenkét sort *Az élet kapuja*. Azaz különös módon éppen arról a regényéről írtak ilyen röviden (más műveihez képest), amelyet ekkoriban terjesztettek fel Nobel-díjra.

Mint az eddigiekből látható, a *Magyar irodalmi lexikon* a konzervatív-akadémiai irodalom „kodifikációját” végzi el. Vajon mekkora terjedelem jutott ugyanitt a nyugatosoknak? Az ő szócikkeik hossza hasábben nem, csak sorokban mérhető. Mivel a szócikkek terjedelme részben az életrajzzal vegyített pályarajzból, részben bibliográfiai tételekből áll, pontos sorrendet nehéz megállapítani, inkább csak az arányokat lehet. Íme: a fajvédő párthoz tartozó regény- és újságíró, Kádár Lehel szócikke tizenegy, Babits Mihályé tízsoros. Kosztolányi hatsoros életrajzánál hosszabb ismertetést kapott pl. Lampérth Géza, Komáromi János, Mécs László, Szemere György, Sajó Sándor. A lexikonszerkesztők nézőpontjából a nyugatosok szellemi teljesítménye a magyar irodalom peremjelensége.

Szegedy-Maszák Mihály azt írta nemrég egy bírálatában, hogy a „*húszas évek maradi irodalmában – Klebelsberg, Horváth János, Szekfű vagy akár Hankiss János szemében – már nem Herczeg, hanem Tormay Cécile számított irányító egyéniségnek, aki nem az 1918–19-ről szóló Bujdosó könyvvel »alapozta meg hírnevét«, hiszen az Emberek a kövek között (1911) néhány éven belül öt idegen nyelvű kiadást ért meg, s A régi ház (1914) című önéletrajzi családregegy, a pesti német polgárság magyarosodásának története megkapta az Akadémia Péczely-díját, és hamarosan kilenc nyelven jelent meg.*”¹⁷ A felsorolt személyek esetében ez igaz lehet. Ám a *Magyar irodalmi lexikon* arról tanúskodik, hogy a húszas évek maradi irodalmának központi szerzője egyértelműen Herczeg Ferenc volt. (Az 1925-ös Nobel-díj-jelölés is ugyanerről tanúskodik.) A lexikonban Tormay Cécile szignó nélküli élet- és pályarajza húszsoros. Meglepőbb, hogy az író a Lengyel által elemzett 1923-as *Est Hármaskönyvében* viszont nem kapott szócikket. Ennek feltehetően politikai oka volt: az 1921–22-ben megjelent *Bujdosó könyv* antiszemizmusa. Az *Est Hármaskönyvébe* több olyan író-újságíró nem került be, akik antiszemita és/vagy fajvédő álláspontjukról voltak ismertek (vagy ilyen lapoknál dolgoztak), s a három évvel későbbi *Magyar irodalmi lexikonba* bekerültek: például Kádár Lehel, Komáromi János vagy Lendvai István. Őket az *Est Hármaskönyve* nem ismerte el íróknak – hogy megint Lengyel kifejezését használjam.

A Benedek Marcell-féle Irodalmi lexikon a Vályi-féle *Magyar irodalmi lexikon* ellenlexikonának tűnik, s egyben az „*irodalmi dualizmus*” megvalósítójának. Alapvetően eltér az *Est Hármaskönyvétől* abban, hogy a könnyű műfajok, a szórakoztatóipari irodalom művelői jelentéktelen szerepet kapnak benne. S alapvetően eltér a Vályi-féle *Magyar irodalmi lexikontól*, mert ebben a szócikkgyűjteményben a nyugatosokra esik a kortárs magyar irodalom súlypontja. Az arcképmelléklet tizenegy élő író fényképét közli: Ambrus, Babits, Herczeg, Juhász Gyula, Karinthy, Kosztolányi, Krúdy, Mécs László, Molnár Ferenc, Móricz, Szabó Dezső. Az aláírás-melléklet tizenkét élő író szignóját közli: Ambrus, Babits, Benedek Elek, Heltai Jenő, Herczeg, Juhász, Karinthy, Kosztolányi, Móricz, Rákosi Jenő, Szabó Dezső, Zilahy Lajos. Azaz Herczeg az egyetlen nem nyugatos szerző azok között, akiknek fényképük és aláírásuk is bekerült a lexikonba.

A szócikkek közül azokat tekinthetjük kiemeltnek, amelyek portrégrafikát is magukban foglalnak. Tizenkettő van belőlük. A portrégrafikás szócikkek hosszúsága az alábbi rang-

¹⁷ Szegedy-Maszák Mihály: *Megszakított folytonosság a magyar történelemben*. Literatura, 2001/1. A világhálón: <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/romsics.htm>

sort állítja fel: Babits (kettő és negyed hasáb), Szabó Dezső (kettő és ötöd), Móricz (kettő és nyolcad), Herczeg (kettő), Kosztolányi (egy és ötöd), Rákosi Jenő (egy és nyolcad), Tersánszky (háromnegyed), Apponyi Albert (fél)¹⁸, Kodolányi János (fél), Kozma Andor (fél), Harsányi Kálmán (harmad), Szemere György (harmad). A portrégrafikát nem tartalmazó szócikkek hosszúsága szerinti rangsor: Molnár Ferenc (másfél), Karinthy (négyötöd), Erdős Renée, Juhász Gyula (háromnegyed), Ambrus, Földi Mihály, Kassák, Krúdy, Móra, Tormay Cécile, Zilahy (fél-fél hasáb) stb. Azaz: a lexikon által legelőkelőbb helyen számon tartott huszonhat író közül csak kilencen nem publikáltak sosem a *Nyugat*-ban: Herczeg, Mécs, Benedek Elek, Rákosi, Apponyi, Kozma, Szemere, Móra, Tormay. Nyugatos írónak persze Molnárt, Zilahyt, Harsányi Kálmánt, Földit, Kassákot, Kodolányit se szoktuk tekinteni, noha ők publikáltak a folyóiratban, némelyikük nem is keveset. Őt olyan író van, akinek a fényképe, aláírása és a portrégrafikája is bekerült a lexikonba: Babits, Szabó Dezső, Móricz, Herczeg és Kosztolányi. Négy nyugatos, még ha közülük egy, Szabó, szembe is került ekkorra a folyóirattal.

Mint ismeretes, a *Napkelet* című folyóirat gróf Klebelsberg Kuno kezdeményezésére (részben kultuszminiszteri finanszírozásával) jött létre 1923-ban¹⁹, a *Nyugat* olyan ellenlapjának szánva, amely ugyanakkor el tudja hódítani a legjobb (nem zsidó) nyugatos szerzőket is. Horváth János, az új folyóirat kritikai rovatának szerkesztője írta még az évben barátjának, Szekfű Gyulának: „Élénkségre [ti. a *Napkelet* élénkségére] nézve igazad van. De kérdem, hol vegyem az élénkebb író? E tekintetben igen szarosan állunk... Kosztolányinak írtunk; válaszolt, ígér, nem küld. Tóth Árpád: szintén. Schöpflin: én rég akarom; [Tormay] Cécile kér, hogy »még ne«... Babits: mindnyájan akarjuk, s állítólag nemsokára jön is.”²⁰ Ám végül az itt elsorolt írók egyike sem publikált a *Napkelet*-ben.²¹ A kezdeti (1927 előtti) években nem nagyon lehet megmondani, hogy a főszerkesztő Tormay Cécile-en kívül kik a vezető szépírói a *Napkelet*-nek. A folyóiratnak nem volt saját szépírógárdája, miközben nagyon is markáns ifjúkonzervatív értekező prózát közölt.²²

A *Napkelet Lexikona* mindenestre másfajta rangsort rajzolt fel a kortárs irodalomról, mint akár a Vályi-, akár a Benedek Marcell-féle lexikon. „Irodalmi dualizmus” jellemzi, mint az utóbbit, de nem tekinti súlypontinak a nyugatos irodalmat, miként peremjelenségnek sem. A súlypont itt konzervatív: négy élő szerzőnek jelenik meg szócikke portrégrafikával, szócikkeik hosszúságának sorrendjében: Herczegnek, Tormay Cécile-nek, Rákosi Jenőnek és Vargha Gyulának. Babits Mihály szócikke hosszabb, mint a két utóbbi szerzőé, de kép nincs róla. A szócikkek hossza alapján a további kortárs szerzői rangsor így néz ki: Móricz, Szabó Dezső, Kozma Andor, Zilahy, Kosztolányi, Szabolcska, Mécs, Pekár Gyula, Csathó Kálmán, Ambrus, Harsányi Kálmán, Molnár Ferenc, Juhász Gyula. Kb. ezeket a

18 Apponyi politikus volt, nem író: elsőrangúnak ítélt szónoklatai miatt választották a Kisfaludy Társaság tagjává.

19 Újabb szakirodalom: Tóth-Barbalics Veronika: *A Napkelet megalapítása*. Magyar Könyvszemle, 2004/3.

20 Idézi: Lackó Miklós: *Szekfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány*. Budapest, Gondolat, 1988. 74.

21 A *Napkelet* és Babits kapcsolatáról újabban: Kollarits Krisztina: „A hid túl messze volt”. *Babits és a konzervativizmus kapcsolata 1919–1937*. Új Forrás, 2008/9.

22 Az „ifjúkonzervatív” elnevezés használatával Lackó Miklóst követem, aki a tízes években fellépett fiatal, történeti tudományokkal foglalkozó, többnyire az Eötvös-kollégium nevelte, franciás tájékozottságú egyetemi oktatógeneráció tagjait, Szekfű Gyulát, Horváth Jánost, Eckhardt Sándort, Zolnai Bélát stb. nevezi így. Más szakemberek inkább reformkonzervatívnak nevezik őket: Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, Napvilág, 2001.

szócikkeket lehet a középmeretűnél nagyobbak tekinteni a lexikonban. Persze, a terjedelem nem minden. A szócikkek néha kétértelműen fogalmazottak lennének. „Sok novellát és regényt írt”, olvashatjuk Pekár Gyuláról; „népszerű, kedves hangú lírikus”, szól Szabolcskáról az értékelés.

Lehet, hogy a *Magyar irodalmi lexikon* és a *Napkelet Lexikona* nagyjából ugyanannak az olvasórétegnek készült, a Benedek Marcell-féle *Irodalmi lexikon* pedig másoknak. Én mindenesetre szócikkeik szerkesztésében, írói hierarchiáikban nem az olvasóközönségük ízléséhez, konszenzusához való igazodást vélem felfedezni, inkább sajátos irodalompolitikát, kanonizációs törekvéseket. A *Napkelet Lexikona* fényében a *Magyar irodalmi lexikon* akadémiai konzervativizmusa a modernista irodalommal folytatott 1919 előtti küzdelem utóvédharcának tűnik. A *Napkelet Lexikona* mintha egy „új [konzervatív alapú] közízlésbe”²³ igyekezne elismeréssel-bírálattal belevonni a *Nyugat* nem zsidó, s egyben az ellenkultúrához kevésbé kötődő szerzőit. A *Nyugat* 1919 után fokozatosan elmozdulni igyekezett „ellenkulturális” pozíciójából. Csak két példa 1920-ból: Fenyő Miksa tanulmánymeretű könyvbírálata Jászi Oszkár *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című könyvéről, vagy Kosztolányi Dezső Kozma Andorról írt kritikája olyan új interpretációs modellel állt elő, amit nyilvánvalóan nem lehetett „ellenkulturálisnak” tekinteni.

A tízes évek elején a *Nyugat* harcos kritikussai, Hatvany Lajos, Ignóty, Fenyő Miksa sokszor leírták²⁴, hogy milyen kár, hogy nincs színvonalas magyar konzervativizmus, s ők gyatra hazai ellenfelekkel kénytelenek viaskodni, s milyen más volna, ha olyanok volnának a vitafelek, mint a harcos francia konzervatívok, Maurice Barrès és társai. Nos, 1919–1920-ra megkapták ezeket a harcos, modern, franciás ifjúkonzervatív ellenfeleket, s ez paradox helyzetet eredményezett. A keresztény-nemzeti kurzus első éveiben a *Nyugat* egykori ellenfelei mérsékeltnek vagy liberálisnak bizonyultak: érdemes elolvasni például a *Napkelet* 1923-as számában Herczeg Ferenc mérsékelt kritikáját az oktobrista politikáról és emigrációról, egyetlen utalás nélkül a zsidókérdésre (*Emigránsok*), miközben a folyóirat a Tharaud-testvérek antiszemita riportkönyvét közölte folytatásokban (*Ha Izrael a király*); vagy érdemes felidézni Rákosi Jenő 1919 utáni fehérterror-elutasítását és szabadelvű értékek melletti kiállását.²⁵ Új, ifjúkonzervatív ellenfelek viszont gyakran antiszemita voltak (legalábbis a zsidó szellemi befolyás visszaszorításának szükségessége értelmében), s egyben nagyra értékelték a *Nyugat* nem zsidó íróinak a szellemi teljesítményét.

A „konzervatív” ugyan önelnevezés, mégis, utólag téves képzeteket sugallhat. Itt ez a fogalom sokkal inkább az ellenkultúrával szembeni kulturális konzervativizmust jelenti, mintsem politikai konzervativizmust. Továbbá nem minden, a konzervatív irodalomhoz tartozó szerző írt maradi (modernség előtti) irodalmat. Herczeg Ferenc vagy Csáthó Kálmán igen, Tormay Cécile vagy Harsányi Kálmán, azt hiszem, nem. A tízes évek nyugatos regényei nekem nem tűnnek modernebbeknek, mint *A régi ház*. A konzervatívoknak döntően nem esztétikai, hanem általánosabb, kulturális-politikai kifogásaik voltak a nyugatos irodalommal szemben. Nem egyszerűen az történt, hogy egy új, váratlan esztétikai minőség megjelenése értetlenséget és elutasítást váltott ki belőlük. A konzervatívok régóta sejtették (a nyugat-európai irodalmakból), hogy milyen lesz az új irodalom, amivel egy-

23 Vö.: Horváth János: *Új közízlés felé*. Napkelet, 1923. I. 81–84. Újabb kiadása: Horváth János *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*. V. Budapest, Osiris, 2009. 536–540.

24 Hatvany Lajos 1910-ben *Egy úri hölgyhöz*, később 1911-ben a *Herczeg Ferenc mint philosoph* című cikkében; Fenyő Miksa 1913-ban a *Beöthy Zsolt–Herczeg Ferenc*, Ignóty már idézett *Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról* című cikkében. Valamennyi írás a *Nyugat*-ban jelent meg.

25 Sipos Balázs: *Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény-kurzus”*. Múltunk, 2005/3., 3–37.

szer majd szembe kell nézniük. Beöthy Zsolt 1901-es Kisfaludy Társaságban elmondott elnöki megnyitó előadásában például arról beszélt, hogy a modern irodalom két forrása a természettudomány és a társadalmi harc, s a fejlődés e tendenciáit nem lehet visszaszorítani, csak valamennyire „irányozni”.²⁶

Nem tudom, érdemes-e kritikái, tehát kanonikus céllal foglalkozni a konzervatív irodalommal. Némely nyugatos szerző nem volt olyan rossz véleménnyel a teljesítményükről, mint a későbbi irodalomtörténészek. Gyergyai Albert nagyra becsülte például Herczeg novelláit, különösen *Arianna* című kötetét; a művészetkritikus Farkas Zoltán nemrég közreadott visszaemlékezéseiben így írt Tormay Cécile művéről: „Az Emberek a kövek között *pedig mindig egyik legszebb novellája lesz a magyar irodalomnak.*”²⁷ De ha kanonikus okaink nem volnának is a tanulmányozásra, történetiek mindenképpen vannak: ha az irodalom két „almezeje” közül az irodalomtörténet-írás csak az egyiknek a történetével foglalkozik, „*ezáltal eltorzítja a mezőt és történetét*”, ahogyan Pierre Bourdieu írta. Persze itt nem magamról beszélek: e munka olyan kutatókra vár, akik jóval nagyobb anyagismerettel rendelkeznek a 20. század első fele magyar irodalmának társadalomtörténetében, mint aki e sorokat írta.

26 Beöthy Zsolt: *Irodalmi fejlődés*. In: uő: *Romemlékek II. Beszédek*. Budapest, Franklin, 1923. 183–184.

27 Farkas Zoltán: *Emlékeimből*. Új Forrás, 2008/4.